

Сердюк Ігор Олександрович
д.і.н., доцент кафедри історії України
Полтавського національного
педагогічного університету
імені В.Г. Короленка

ШКОЛЯРИ В СУСПІЛЬСТВІ ГЕТЬМАНЩИНИ: СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА МІКРОГРУПИ

У статті досліджується спільнота школярів, котра населенням Гетьманщини сприймалася як «інші». Жебракування як основний спосіб заробітку на життя було підставою для маргіналізації школярів. Також їх сприймали як мандрівну, схильну до злочинів верству. Життєві стратегії таких школярів орієнтувалися на отримання місця в церковному причеті, також школа ставала прихистком для сиріт. Школярі засвоювали основи церковної грамоти – знання молитов, організації літургії тощо.

Ключові слова: Гетьманщина, жебрак, іншування, історія дитинства, школа, школяр

Школярі в суспільстві Гетьманщини не мусять асоціюватися із особами, котрі здобувають освіту в сучасному її розумінні. Саму тогочасну школу теж не можна ототожнювати з приміщенням для навчання, в сучасному розумінні. Тим не менше ряд досліджень, переважно історико-педагогічного характеру, сформували досить стійкий, але хибний стереотипний образ козацької школи, функціонування якого стало об'єктом історіографічних досліджень [10]. Тут також має місце перенесення реалій ХІХ ст. на більш давні часи. Необхідно враховувати, що традиція ХVІІІ ст. була перервана указом 1771 р., котрий формально скасував поняття «школярі» як таке [12, с. 78]. Стосовно ж школи в козацькій Україні, то дослідник ХІХ ст. Ю. Крижановський описав її як хату, в котрій жила родина дячка, а також «школьники», котрі перебували при церкві, вивчали церковну грамоту й сподівалися посісти якесь місце у складі церковного причету [7, с. 398–399]. У Генеральному описі Лівобережної України 1765–1769 рр. такі приміщення описані доволі лаконічно, наприклад, при ніжинській церкві Петра і Павла була: «школа дерев'яная с сеньми и чуланом» [15, арк. 203зв.–204]. Опис вказує на звичайну трикамерну будівлю з однією жилою кімнатою. Джерело не фіксує їх наяв-

ності при кожній церкві. Наприклад, у Полтаві згадана лише одна школа[2, с. 110–112], а от у Стародубі – шість[15]. Необхідно зауважити, що ішколярі фігурують не в кожній із них. Наприклад, у двох ніжинських школах їх не знаходимо: в одній з них жив дячок і 5 псаломщиків[13, арк. 105зв.], а в іншій – 4 причетники[13, арк. 42зв.-43]. У двох школах Переяслава теж значилися лише церковнослужителі[14, арк. 90зв.–91, 157зв.–158], один «школьник» записаний у школі при церкві Успіння Пресвятої Богородиці [14, арк. 10зв.–11]. У кожній з шести шкіл Стародуба, крім церковнослужителів, проживали школярі. Це були 14 хлопців віком від 8 до 17 років. Половина з них були віком 14–17 років, найбільше було 14-річних (3 хлопці). Більшість школярів жили при школі вже згаданої церкви Петра і Павла[15].

Відсутність школярів в описі одного міста і наявність в іншому свідчить про невизначеність і неусталеність цієї категорії, котру порізно (не)використовували укладачі перепису в різних полках. Дана проблема ускладнюється різноманіттям дефініцій. Непевним та розмитим видається й коло занять, з котрими пов'язують осіб позначених вказаними маркерами. Найперше це вивчення церковної грамоти, навчання інших, допомога під час богослужінь. Конкретні випадки істотно розширюють це коло до виконання різних забаганок священика. Так, у 1742 р. піп Юсиф Данилов з містечка Срібне Прилуцького полку, щоб сховати від своїх прихожан вагітну від нього наймичку Пріську, вислав її з двору разом зі шпитальним дідом Петром. Потім священик подумав, що діда з дівчиною піших можуть наздогнати «возомъ придавъ ей хлопца школьного Гаврилца»[5, с. 300–301].

Окреслений речей сьогодні провокує дискусію довкола бачення розглядуваної мікрогрупи. Так, на думку Максима Яременка маркер «школьник» застосовували до: «тих юнаків/чоловіків, які жили по школах, а отже – були сиротами чи не місцевими, ба більше – не обов'язково задля навчання чи з метою поповнити місцевий клір»[19, с. 326]. З цією тезою можна погодитись, з тим застереженням, що школярі могли бути вихідцями з різних місць, у тому числі й місцевими. Також вони не обов'язково мусили бути сиротами. Наприклад, за даними Генерального опису, в одній із стародубських шкіл при церкві Сходження Святого Духу мешкали 14-річний Іван – син стародубського міщанина і 15-річний Тимофій – син паламаря одного з полкових сіл[15, арк.442зв.–443]. Така ж різниця в місцях народження, становій приналежності в інших школярів змушує думати про відмінні життєві стратегії і ситуації і підстави потрапляння у школи (в цьому ми пересвідчимось нижче). Попри таку диференціацію учасників мікрогрупи об'єднував маркер «нищие» і те, що вони жили з милостині[15,

арк. 204].Цевідокремлювало когорту школярів від церковного причету. Отримання пожертв церковниками сприймалося як нормальне явище, а жебракування школярів, як щось негативне. Воно було одним із тих чинників, котрі формували в суспільстві сприймання цієї спільноти як маргінальної[19, с. 328]. Більше того, перебування у школі в дитинстві могло стати підставою для кпинів вже в дорослому віці. Барвистою ілюстрацією цього є рядки листа «від полтавців» до Петрика Іваненка від 1692 р.:«кто тебе одного щенюка поставиль начальника и опекуна надъ нами, же убиваешся и пѣклуешся о наше житте? А ты и самъ нищимъ, бѣднимъ и худороднимъ будучи, ничего и собѣ добраго справити не можешъ. Всѣ мы знаемъ, же батко твой жебрак есть, въ городѣ нашему Полтавѣ въ шпиталѣ мешкалъ; а ты, въ школѣ межи нищими валяючися и по подѣ окнами нашими ходячи, крушкками викормилсѣ...».[8, с. 113–114]. Ця ситуація (або якісь її епізоди) могла бути вигадана Величком, але й в такому разі літописець відобразив суспільні уявлення про школярів, як жебраків та маргіналів. Тому, попри свій політичний підтекст, лист вписується в загальну канву опису школярського життя як бідного та голодного. Так, про це з гумором від імені перших осіб йдеться одній з інтермедій XVIII ст.: «Доволствуем же зело, что и хлеба ни куса, все, ходячи по школе, справляем труса»[3, с. 134]. Бідність змушувала школярів не тільки жебрати, а й красти, іноді, навіть, і в «своїх»[19, с. 329]. 13-річний Пантелеймон Нечипоренко – школяр Преображенської церкви містечка Носівка у 1785 р. цупив гроші зі своєї церкви, щоб купити собі чоботи[18, с. 136]. Показово, що у своєму спеціальному вірші «О школярахъ дрова крадущыхъ и о школѣ» Климентій Зіновіїв пише не стільки про саму школу, а про те, що її мешканці змушені красти дрова, бо не мають змоги їх дістати інакше. Прикметно, що в цьому священик не вбачає нічого поганого, виправдовуючи необхідністю та козацьким звичаєм[6, с. 192].

Зіновіїв міг бути таким поблажливим тому, що багато мандрував, і міг мати зупинятися саме у школах. Власне, він про це так і пише: «Бо мовя(т) школа всяки(м) странны(мъ) до(м) е(ст) волны(и)...»[6, с. 192]. Цитовані рядки показують, що когорта школярів під своєю умовною назвою могла включати різних осіб, як тих хто прислужував при церкві, так і мандрівний елемент. При своїй внутрішній еkleктичності для зовнішнього спостерігача вона уявлялася однаково схильною до гультяїства, крадіжок, аморальної поведінки. Важливо, що таке бачення подибуємо як на рівні просвітницької риторики[11, с. 304], так і бачення простолюду. Більше того, його висловлювали й місцеві священики. Коли ієрей Кирило Мечиславський у 1766 р. згвалтував свою наймицю,

то радив своїй жертві пояснювати вагітність тим, що «з москалями или з школярами плотской грѣх имела и то того забременѣла»[4, арк. 1–1зв.].

Навіть школярі досить знатного походження, із хорошими життєвими перспективами не уникали гультьяства та проблем. Показово у цьому відношенні є біографія сотникового сина Іллі Турчиновського. Вона є прикладом життя тих школярів, котрі навчалися церковній грамоті й були одним із джерел поповнення кола церковнослужителів. У майбутньому вони могли стати причетниками, псаломниками, паламарями, дяками[1, с. 552–557]. Про таку функцію шкіл і відповідні стратегії школярів згадують дослідники, які вказують, що серед традиційних учнів дяківської науки були сироти, каліки й переростки, які одночасно співали на крилосі[8, с. 441; 20, с. 218–220; 21, с. 122–138].

Школа могла виконати роль соціального ліфта, принаймні так сталося в житті Івана Тарасевича, котрий за всяку ціну намагався посісти священство й у 1771 р. писав слізливі листи Переяславському єпископові Іову Базилевичу. З них ми дізнаємось, що батько Тарасевича народився десь у Ніжинському полку й малолітнім сиротою прийшов до однієї зі шкіл Переяслава, де вивчився грамоті й став дячком. Далі доля закинула його до села В'юнище Трахтемирівської сотні. Там він одружився й помер, залишивши дружину та чотирирічного сина Івана, котрий «в весьма малых лѣтах оставшись и при матки воскормившись там же в селе живя при школѣ русской грамоты совершенно обучился»[17, арк. 1]. Іван зміг отримати протекцію єпископа Гервасія і продовжити навчання у Переяславській семінарії, у якій навчався з 1758 по 1766 р., закінчивши школу риторики. Схоже, що для отримання бажаної посади Тарасевич все ж був занадто худорідним. Отримавши атестат, він просив єпископа «о принятии в экономическую контору для услужения и приобучения к писменным дѣлам», однак був відправлений прикажчиком у борщівський кафедральний монастир. Там прослужив три роки й у 1770 р. таки перевівся писарем в економічну контору[17]. Наступного року Тарасевич почав просити «нового» єпископа Базилевича про священство і надання парафії Борисоглібської церкви Переяслава. Він отримав відмову і пораду шукати інше вакантне місце. Зрештою, після тривалих листувань і прохань Тарасевич посів один із приходів золотоніської протопопії.

Зазначені приклади засвідчують наскільки неоднозначним явищем була школа в Гетьманщині і наскільки цікавою є когорта тих, кого називали школярами. Відносна грамотність цієї групи поєднувалася з маргіналізованістю, її учасниками могли бути як безрідні сироти, так і діти забезпечених людей, їхнє перебування у школі визначалося різними стратегіями і мотиваціями, від необхідності отримати опіку, до вивчення грамоти і подальшого посідання церковних посад..

Джерела та література

1. Автобіографія Іллі Турчиновського – священника і намісника Березанського // Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.). 3-тє вид., доповнене. – К.: „Вища школа”, 1967. – С. 552–557.
2. Волошин Ю. Козаки і посполиті: Миська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. – Київ: К.І.С., 2016. – 356 с.
3. Грицай М. С. Українська драматургія XVII–XVIII ст. – К.: „Вища школа”, 1974. – 198 с.
4. Державний архів Полтавської області. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 136. – 7 арк.
5. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / [упоряд. В. А. Передрієнко]. – К.: „Наукова думка”, 1976. – 415 с.
6. Зіновійв К. Вірші. Приповіді посполиті / упоряд; І. Чепіга, В. Колосова. – К.: „Наукова думка”, 1971. – 391 с.
7. Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII в. // Крыжановский Е. Собрание починений. – Т.1.– К.: Тип. Кульженко, 1890. – С. 391–439.
8. Левицький О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в. – К.: Изд. ред. жур. «Киевская старина», 1902. – 313 с.
9. Лѣтопись событіи въ Югозападной Россіи в XVII-мъ вѣкѣ. Составиль Самоиль Величко, бывшій канцеляристъ канцеляріи войска запорожскаго, 1720. Томъ третій. К.: Въ тип. Юсифа Вальнера, 1855. – 568 с.
10. Маслійчук В. Грамотність та рівень освіти на Лівобережній Україні XVII-XVIII ст.: творення історіографічного стереотипу // Київська академія. – 2009. – Вип. 7. – С. 73–86.
11. Миллер Д. Голштинские наборы в Малороссии // Киевская старина. – 1882. – №9. – С. 304.
12. Романова О. «А се церковніи люди...». Склад церковних причтів у Київській митрополії (на прикладі Ніжинської протопопії 1740 р.) // Соціум. – 2013. – Вип. 10. С. 78. С. 51-96.
13. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 39.
14. ЦДАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 278.
15. ЦДАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 148а.
16. ЦДАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 341.
17. ЦДАК України. – Ф. 990. Оп. 1. – Спр. 775.
18. Шандра В. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII– середина XIX ст.). – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2011. – 265 с.
19. Яременко М. «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. – Харків: Акта, 2014. – 531 с.
20. Яременко М. Навчатися чи не навчатися? До питання про «освітні стратегії» посполитих Гетьманщини XVIII ст. та пов’язану з ними соціальну мобільність // Соціум. – 2008. – Вип. 8. – С. 218–220.
21. Яременко М. Ціна дяківської науки. // Київська академія. – Вип. 8. – К., 2010. – С. 122–138.